

માનવધર્મના ઉદયની આગાહી કરતી શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની

શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

દક્ષા વસાવા

JRF,
ગુજરાતી વિભાગ,
ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સુપ્રસિદ્ધ બંગાળી નવલકથાકાર શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પાસેથી આપણને માતબર પ્રમાણમાં નવલકથાઓ અને ટુંકીવાર્તાઓ મળે છે. તેમને ‘મંદિર’ નામની એક વાર્તા તેમના મામાના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી હતી, જેને પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું હતું. આ પછી તેમની ‘રામેર સુમતિ’, ‘પંથનિર્દેશ’ અને ‘બિન્દુર છેલે’ નામની વાર્તાઓ પ્રગટ થતાં તેઓ ખ્યાતિ પામ્યા.

‘શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’નો ગુજરાતી અનુવાદ અનિલા દલાલે ૨૦૨૨ માં કૃતિરૂપે સુલભ કરાવ્યો છે. જે અરુણોદય પ્રકાશન દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં રમણલાલ સોની દ્વારા અનુવાદિત થયેલી વાર્તાઓ ‘નિષ્કૃતિ’ અને ‘બડી દીદી’ને આવરી લેવામાં આવી છે. આ વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૧૧ વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. અહીં ચાર વાર્તાઓનો આસ્વાદ કરાવવાનો ઉપક્રમ છે, વિસ્તારની દૃષ્ટિએ લાંબી આ વાર્તાઓ ટુંકીવાર્તાના સ્વરૂપને ચરિતાર્થ કરનારી બને છે.

શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની આ વાર્તાઓમાં વીસમી સદીના શરૂઆતના બંગાળના ગ્રામીણસમાજ અને શહેરી સમાજનો જનસમુદાય, જમીનદારો, ઉચ્ચ-નીચના ભેદભાવને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ જાતિભેદ અને નારી સમાજ વગેરેનું આબેહૂબ ચિત્ર જોવા મળે છે. વાસ્તવિકતાની ભોમ પર રચાયેલી વાર્તાઓમાં સર્જક સમાજના બદલાતાં મૂલ્યો અને પરંપરિત માળખામાં રહેવા છતાં નિત્ય નવીન સ્વરૂપે પ્રગટતી રહેતી સંસ્કૃતિ પ્રત્યે દિશા નિર્દેશ કરે છે. તેઓ માનવ હૃદયની સ્ફુરિત લાગણીઓને વાચા આપીને તેમના ચિત્તમાં ચાલતા આંતરવિરોધોના ઘાત-પ્રત્યાઘાત વડે સંઘર્ષમય બનતા માનસિક સંચલનોને ઉદ્ઘાટિત કરે છે.

સંગ્રહની મોટાભાગની વાર્તાઓ નાયિકાપ્રધાન છે, આમ છતાં કેટલીક વાર્તાઓમાં નાયક પણ મુખ્ય પાત્ર તરીકે જોવા મળે છે. આ પાત્રો સતત પરિવર્તનશીલ રહેતા એમના જીવનમાં બનતા બનાવોની અસર હેઠળ તેમનું ચરિત્રનું નિર્માણ થતું રહે છે.

‘છબિ’ વાર્તામાં બાથીન અને માશોયે, બંને પિતાની મિત્રતાને કારણે નાનપણથી સાથે રહે છે. ભૂતકાળમાં મંદિર નિર્માણની પ્રક્રિયામાં અને ભિક્ષુઓને દાન આપવામાં બાથીનના પિતાની આર્થિક સ્થિતિ કથળી ગઈ હતી જેના કારણે તેઓ માશોયેના પિતાના ઋણી બન્યા હતા. જોકે બંનેના પિતાના મૃત્યુ પછી બંનેની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. માશોયે ધનવાન બની છે તો બાથીન પિતાના ઋણના ભાર હેઠળ જીવે છે. માશોયે અને બાથીનને એકબીજા પ્રત્યે સ્નેહ છે, પરમ આદરભાવ છે તેથી માશોયે તેને ઋણ મુક્ત રહેવા, એનો ભાર ન રાખવા સમજાવે છે.

બાથીન એક ચિત્રકાર હોવાથી ચિત્રકામ જ તેના માટે સર્વોપરી છે. પોતાના રૂપનું સહેજે અભિમાન નહીં એવું સ્વાભાવિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતો તે સરળ જીવનશૈલી અપનાવીને જીવતો નાયક છે. તેનામાં દંભ નથી, દેખાડા નથી, છે માત્ર પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યેની સભાનતા. તે રાજા માટે સુંદર ચિત્ર બનાવી ઋણ મુક્તિ ઝંખે છે.

માશોયે સ્વાભિમાની નારી છે. તે પુષ્કળ ધનની એકમાત્ર વારસદાર હોવાને કારણે આખા ગામમાં તેનો માન મરતબો ઊંચો છે. તેને ચોજેલ ઘોડા દોડ, જન્મ દિવસની ઉજવણી, સંધ્યા ટાણેનો ભોજન સમારંભ વગેરે પ્રસંગોમાં બાથીન આવતો નથી ત્યારે ઉત્સવોમાં પ્રવૃત્ત રહેતી તેને હમેશાં બાથીનની ગેરહાજરી સાલે છે. જાતકમાની ગોપાનું ચિત્ર દોરવામાં વ્યસ્ત બાથીનને માશોયે સાથે વાત કરવાનો સમય નથી તેથી માશોયે એને પોતાનો અનાદર સમજીને તેનાથી દૂર થતી જાય છે. બાથીનની ભાવવિહીનતા જોઈને માશોયેને પણ તિરસ્કારયુક્ત ભાવ જાગે છે. તે બાથીનને સરકારી પત્ર મારફતે ઋણ ચૂકવવા માટે જાણ કરે છે. બાથીનને પૈસા મેળવવાનું એકમાત્ર સાધન; એક મહિનાની મહેનતથી દોરેલું ચિત્ર છે. જે વેચાતું નથી. તે ચિત્રમાં જાતકની ગોપા તો છે, તેની જ માશોયે ! આમ બંનેની ચેતનાની ભિન્ન દિશામાં ગતિ થાય છે.

બાથીનથી અજાણતાં માશોયેનું ચિત્ર દોરાઈ જવું એ સ્વાભાવિક છે પણ છેલ્લે સુધી બાથીનને એની જાણ ન થાય અને ચિત્ર ખરીદનાર દ્વારા એને જાણવા મળે કે એ માશોયેનું ચિત્ર છે તે પ્રતીતિકર લાગતું નથી. આમ છતાં તેમાંથી પ્રગટતી વ્યંજનાની વાત કરીએ તો આપણે એ સ્વીકારવું રહ્યું કે તે ચિત્ર દોરવામાં વ્યસ્ત હતો છતાં એનાં મન પર, સમગ્ર અસ્તિત્વ પર તો માશોયેની જ પ્રધાનતા હતી. જેના કારણે જ આ ઘટના બની હતી.

વાર્તામાં ઘટનાઓ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને સ્વરૂપે જોવા મળે છે. બાથીન અને અન્ય લોકો સાથે રહેતી માશોયેના જીવનમાં બનતી સ્થૂળ ઘટનાઓ અને એના ચિત્તમાં ચાલતી સૂક્ષ્મ ઘટના, જેમાં તેના હૃદયનાં ગૂઢતમ ગૂઢમાં રાત દિવસ આકારીત થતી રહેતી સૂક્ષ્મ ઘટનાનું સર્જક કલાત્મક રીતે નિર્વહણ કરે છે.

અહીં પોથિનનું પાત્ર એ આરંભથી અંત સુધી પરિમાણવિહીન પાત્ર રહે છે તો માશોયે અને બાથીન પરિમાણસભર સંકુલ પાત્રો છે. માશોયેનું પાત્ર કેન્દ્રસ્થાને છે. તેના જીવનની મહત્વની ક્ષણ ત્યારે આવે છે જ્યારે બાથીન બધો હિસાબ ચૂકતો કરીને જતો હોય છે અને માશોયે તેને જતાં રોકે છે. આ એનાં જીવનની મહત્વની અનુભૂતિ ક્ષણ બને છે. બાથીને જોયું કે, ‘માશોયેનો ચહેરો એક પળમાં જ એકદમ બદલાઈ ગયો છે. એ ચહેરા પર વિષાદ, વિદ્વેષ, નિરાશા, લજ્જા, અભિમાન – કશાયનું ચિહ્ન માત્ર નથી; છે માત્ર અત્યંત સ્નેહ, ઉદારતા અને એટલી જ વિપુલ પ્રમાણમાં આશંકા.’ (પૃ.૩૫) એ રોકશે કે નહીં એની આશંકા. આ એક પળમાં લેખકે માશોયેનું આખું વ્યક્તિત્વ સમાવી દીધું છે.

‘પ્રકાશ અને છાયા’ માં યજ્ઞદત્ત, સુરમા નામની બાળવિધવાને વૃંદાવનના વૈષ્ણવીઓનાં એક દળમાંથી ખરીદી લાવ્યો છે અને પોતાના ઘરમાં આશરો આપ્યો છે. યજ્ઞદત્ત તેને ‘છાયા’ દેવી કહેતો, સુરમા તેને ‘પ્રકાશ’ મહાશય કહેતી. લેખક આ બંને વચ્ચે રહેલાં સંબંધને ‘શુદ્ધ પ્રેમ’ કહે છે. તેઓ પરસ્પર લાગણી હોવા છતાં લગ્ન કરી શકતાં નથી. સુરમા, યજ્ઞદત્તની પ્રતિષ્ઠાને જાળવી રાખવા માટે તેનું લગ્ન પ્રતુલ નામની યુવતી સાથે કરાવે છે. લગ્ન પછીની સુરમા અને યજ્ઞદત્તની વ્યથા-વેદનાને પરસ્પર તેઓ સમજી શકે છે પણ એકબીજાને કહી શકતાં નથી. નવી વહુને પોતાના ઘરેણાં પહેરાવી સજાવીને યજ્ઞદત્ત પાસે બેસાડતી સુરમાની મનોદશાને વર્ણવવી અશક્ય બને છે. યજ્ઞદત્તનું મન પણ આ બધી અવઢવમાં અસ્તવ્યસ્ત થતું જાય છે. આવી દશામાં બંનેના મન ભિન્ન થતાં જાય છે તો બીજી તરફ પતિથી તરછોડાયેલી નવી વહુ ઉદાસીનતામાં જીવન વ્યતીત કરે છે.

યજ્ઞદત્ત ટેબલ પર પડેલું ભારે રુલર ઉઠાવીને પોતાના માથા પર ભીષણ ઘા કરે છે, આ થોડું ફિલ્મી લાગે છે છતાં આ ઘટના લેખકે નાટ્યાત્મક રીતે મૂકી આપી છે. અહીં યજ્ઞદત્તનું પાત્ર મુખ્ય પાત્ર છે, જેનું જીવન દાવ પર લાગેલું છે. બે સ્ત્રીઓની પસંદગી-નાપસંદગીમાં તેનું જીવન અંધકારમય બની જાય છે. પત્નીના મૃત્યુ પછી પત્ની પ્રત્યેના કર્તવ્યનું ભાન થતાં તેનું હૃદયપરિવર્તન થાય છે. પત્નીના મૃત્યુની ક્ષણ તેની અનુભૂતિ ક્ષણ બને છે ત્યારે પ્રકાશ આંખો થતો જાય છે ને છાયા અંધકારમાં વિલીન થતી જાય છે.

‘બોજ’ વાર્તામાં નાની ઉંમરે પરણાવી દેવામાં આવેલો સત્ય પત્ની સરલા સાથે એટલો બધો ભળી જાય છે કે તેના મૃત્યુ પછી માતાએ કરાવેલા બીજા લગ્નમાં ઠરીઠામ થઈ શકતો નથી. આ નવુ લગ્ન સત્યને બોજ લાગવા માંડે છે. એ પોતાની ભૂતકાળની સ્મૃતિઓમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી. પ્રથમ પત્ની સરલા ઘરમાં ન હોય ત્યારે વ્યાકુળતા અનુભવતો

સત્ય નલિનીના અભાવમાં પણ એ જ વ્યાકુળતા અનુભવે છે. નલિનીને પત્ની તરીકે સ્વીકારી નથી છતાં તેની અનુપસ્થિતિ સત્ય માટે પીડાદાયક બને છે. આમ તેના ચિત્તની ગતિ વિરોધી દિશાઓમાં થતી રહે છે. સરલાની માફક નલિનીની પણ તેને આદત પડવા માંડે છે, છતાં તેની મનોસ્થિતિ તેને પત્ની તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. તેની સ્મૃતિઓ વેદના બનીને હૃદયને સતત દુભાવતી રહે છે.

બીજી તરફ નલિની પોતાના પતિની મનોસ્થિતિ સમજી તેના પર દબાણ ન કરતાં, આદર્શ નારીનું પાત્ર બને છે. દુઃખને ભૂલીને તે સદા સત્યની સેવામાં અને પત્નીધર્મ નીભાવવામાં અગ્રેસર રહે છે તેમ છતાં સત્ય એક દિવસ નલિનીથી નાની વાતમાં રોષે ભરાઈ એને પિયર મોકલી દે છે. સમય જતાં સત્યના કહેણ છતાં તે આત્મગૌરવ જાળવી પાછી આવતી નથી. પતિના ત્રીજીવાર લગ્ન થતાં તેને ભેટમાં સાડી સાથે પત્ર મોકલતી નલિનીના શબ્દ વાંચી સત્યને હકીકતની પ્રતીતિ થાય છે તે ક્ષણ તેની અનુભૂતિ ક્ષણ બને છે. હવે પરિસ્થિતિ બદલાતાં સત્ય પર નલિની પ્રત્યેનો ખરાબ વ્યવહાર બોજ બની જાય છે.

‘અનુરાધા’ વાર્તામાં અનુરાધા નામની એક યુવતી જેનો વર્ણ શ્યામ છે, તે પિતાના ઘરમાં દૂરના ભાણિયા સાથે રહે છે. સ્વરૂપવાન ન હોવા છતાં કામમાં અત્યંત કુશળ અનુરાધા ગમે તેવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં જીવતા શીખી ગઈ છે, હંમેશા મર્યાદામાં રહેતી અનુરાધા જમીનદાર વિજય સામે ક્યારેય પ્રત્યક્ષ થઈ નથી, બધું ભાણિયા દ્વારા કહેડાવતી તે વિજયની રહેવાની-જમવાની વ્યવસ્થા સંભાળી લે છે.

કલકત્તાના જમીનદારનો પુત્ર વિજય ગણેશપુરમાં પોતાની માલિકીના ઘરને ખાલી કરાવવા આવ્યો છે, જ્યાં પહેલાથી અનુરાધા રહે છે તો એનો ભાઈ વિજયથી ભાગતો ફરે છે. અનુરાધાનું પાત્ર દુનિયાદારીથી ઘડાયેલું માનવ સંવેદનોને અનુભવતુ પાત્ર છે. લગ્ન કરવાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં વૃદ્ધ જમીનદાર સાથે લગ્ન કરવાની મજબૂરી તેની મક્કમતાને ડગમગાવતી, સમાજવ્યવસ્થામાં એક સ્ત્રી તરીકેની તેની સીમાને સીમિત કરી દેતી જણાય છે. અનુરાધાની રોજબરોજની ઘટમાળમાં રહેલો જીવન પ્રત્યેનો સકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ વિજયની માનસિકતાને બદલી નાખે છે. વાર્તાને અંતે વિજય ગ્રામજીવનને શહેરીજીવન સાથે સરખાવતા અભિમાન છોડી, વાસ્તવિકતાને સમજીને ગામડાની એક સ્ત્રીના વિચારોથી અભિભૂત થાય છે.

આ બધી વાર્તાઓ સર્વજ્ઞ ત્રીજા પુરુષના કથનકેન્દ્ર દ્વારા કહેવાઈ છે. આ વાર્તાઓમાં શરદચંદ્રની માનવચિત્તના સંચલનોને પામવાની ક્ષમતા કુશળતાથી પ્રગટે છે. વાર્તાઓની વિશેષતાઓની વાત કરવામાં આવે તો સત્યની પ્રાપ્તિ થતાં પાત્રોમાં માનવતાનો ઉદય થાય છે. મર્યાદાની વાત કરીએ તો ક્યારેક પાત્રોની ભાષામાં ક્યાંક શિથિલતા આવી જતી જોવા મળે છે તો ક્યારેક પુનરાવર્તન જોવા મળે છે. અનિલા દલાલ દ્વારા અનુવાદિત આ વાર્તાઓ મૂળ વાર્તાઓને ન્યાય આપી શકી છે એમ કહી શકાય. ઉચિત શબ્દો અને વાક્યરચનાનો પ્રયોગ કરીને માનવચિત્તનાં ભાવોને વ્યક્ત કરી શકાયા છે.

(‘ભારતીય સાહિત્ય આસ્વાદ’ અંતર્ગત યોજાયેલ વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં આપેલ વક્તવ્ય, ગુજરાત યુનિવર્સિટી)

સંદર્ભ

1. શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, લે. શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, અનુ. અનિલા દલાલ, પ્રકાશક. ચંદ્રમૌલિ એમ. શાહ(અરુણોદય પ્રકાશન) પ્ર. આ. ૨૦૨૨, પૃ. સં. ૨૮૮, કિં. ૩૨૫